

Prussia. The History of the State and the Society

Contents

Introduction 7

Chapter I

The rise of Prussia-Brandenburg State (until 1618) . 17

1. The rise and development of Brandenburg 17
2. The State of the Teutonic Knights in Prussia and the Ducal Prussia (until 1618) 33
The rise, development and fall of the State of the Teutonic Knights 1225—1525 (33). The Ducal Prussia 1525—1618 (43)

Chapter II

Between the estate character of the State and construction of Absolutism: the Prussia-Brandenburg State in 1618—1701 49

1. Territory and population 49
2. Socio-economic relations 54
Characterization of the territories (54). Agricultural relations (55). Towns, mercantilism and economic policy of the state (62)
3. The rule of Elector George William (1619—1640) 68
4. The Great Elector, or the formation of Absolutism 73
The profile of the ruler (73). The rule of the Great Elector in 1640—1648 (77). The system in the particular territories (90). Situation in the Western Provinces and in Brandenburg (92). The Ducal Prussia (95). The Western Pomerania (101). Administrative system in particular territories (102). Foundations of the Absolutist system: permanent army and taxes (105). The account of the epoch (110)
5. Foreign policy of the Great Elector 113
The Brandenburg-Prussia State in the fight for independent voice in European policy, 1640—1660 (113). Foreign policy 1660—1688 (121)
6. Final remarks on the Great Elector 125
7. Elector Frederick III in the years 1688—1701 and the Prussian Coronation of 1701 128
8. Baroque culture of Brandenburg and the Ducal Prussia 138

Chapter III

Prussian Absolutist Monarchy: 1701—1806 147

1. Introduction 147
2. Territory and population 149
3. Economy and society 152
Initial remarks (152). Villages (154). Mercantilistic policy of the State and the development of towns, trade and industry (163)
4. The decline of the rule of Frederick I 182
5. The rule of Frederick William I 185
Initial remarks (185). The political system of the State (193). Internal policy (198). The rise of Prussian militarism (205). Foreign policy (213)
6. Frederick's Monarchy 217
Prussia under the rule of Frederick II (217). The political system and policy (225). Frederick II and the reform of the law system (232). Foreign policy (239). Seven Years' War (243). The first partition of Poland (260). The decline of the rule (266). The general account (268)
7. The years 1786—1806 270
8. Under the banner of Enlightenment: intellectual culture in Prussia in the XVIIIth century 280

Chapter IV

The epoch of reforms. Period of Restauration and the Revolution of 1848: 1807—1850 300

1. Introduction 300
2. Stein-Hardenberg reforms 301
3. Prussia in the period of Restauration: 1815—1848 325
Territory and population (325). Economy and social relations (326). Agriculture (336). Economic policy of the State, development of trade, industry and handicrafts (340). Foreign policy (346). Prussian Militarism of the first half of the 19th century (351). Political life 1815—1830 (353). The political system of the Prussian State in the period of Restauration (356). Political life in the 30's and the 40's (364). The Polish question in Prussia (372)
4. The Revolution of 1848 in Prussia 377
5. The account of the period 1807—1850 388

Chapter V

Prussian Constitutional Monarchy on the way to Hegemony in Germany: 1850—1871 390

1. Constitutional Monarchy in Prussia 390
The political system of the State (390). The Manteuffel Era 1850—1859 (398). The "New Era" of 1858—1862 and the Constitutional conflict 1862—1866 (400)

2. Prussia and the German question: 1851—1871	407
3. Culture in Prussia of the XVIIIth century (until 1871)	423

Chapter VI

Prussia in the German Reich: 1871—1918 438

1. The Reich and Prussia: the political system and political reality	438
2. Changes in the political system in Prussia	453
3. Prussia and the Reich in the time of Bismarck (1871—1890)	456
4. Prussia and the Reich in William's times (1890—1914)	464
5. Foreign policy of the German Reich	471
6. The First World War	476

Chapter VII

On Prussification of Germany: Prussian mentality and Prussian mythology and their role in German history 480

1. General considerations	480
2. Militarism and Junkerdom	491
3. Militarization of mentality	498
4. Schools and the Church	503
5. Prussian mentality and Prussian virtues	506
6. Prussian mythology. Admirers and critics of Prussia	513
7. Prussification of Germany	520

Chapter VIII

Prussia in the Weimar Republic: 1918—1933 526

1. Revolution in Germany	526
2. The political system of the Weimar Republic	530
3. The political system and the history of Prussia in the Weimar Period	539
4. Prussia in the ideology of the epoch	542
5. The course of events 1929—1933	545

Chapter IX

Prussian tradition in the Hitler's Reich: 1933—1945 554

1. Introduction	554
2. National socialism's attitude towards the Prussian tradition	559
3. Hitler and the German army	567
4. The Resistance Movement against Hitler and the Prussian tradition	570

Chapter X

An attempt at a general account 577

Bibliographical Notes	590
Index of persons	596

List of illustrations	604
List of maps	606
Sources of illustrations	607

Translated by
Andrzej Pietrzak

Wstęp

7

Rozdział I

Narodziny państwa prusko-brandenburskiego (do roku 1618)

1. Powstanie i rozwój Brandenburgii 17
2. Państwo krzyżackie w Prusach i Prusy Książęce (do r. 1618) . . . 33
Narodziny, rozwój i upadek państwa zakonnego 1225—1525 (33).
Prusy Książęce. 1525—1618 (43)

Rozdział II

Między stanowością, a budową absolutyzmu: państwo prusko-brandenburskie w latach 1618—1701

1. Terytorium i ludność 49
2. Stosunki społeczno-gospodarcze 54
Charakterystyka poszczególnych terytoriów (54). Stosunki w rolnictwie (55). Miasta, merkantylizm i polityka gospodarcza państwa (62)
3. Rządy elektora Jerzego Wilhelma (1619—1640) 68
4. Wielki Elektor, czyli budowa absolutyzmu 73
Sylwetka władcy (73). Rządy Wielkiego Elektora w latach 1640—1648 (77). Ustrój państwa brandenbursko-pruskiego (80). Budowa absolutyzmu na poszczególnych terytoriach (90). Sytuacja w prowincjach zachodnich i w Brandenburgii (92). Prusy Książęce (95). Pomorze Zachodnie (101). Ustrój administracyjny na poszczególnych terytoriach (102). Podstawy ustroju absolutnego: stała armia i stałe podatki (105). Bilans epoki (110)
5. Polityka zagraniczna Wielkiego Elektora 113
Państwo brandenbursko-pruskie w walce o samodzielny głos w polityce europejskiej. 1640—1660 (113). Polityka zagraniczna 1660—1688 (121)
6. Uwagi końcowe o Wielkim Elektorze 125
7. Elektor Fryderyk III w latach 1688—1701 i koronacja pruska 1701 roku 128
8. Kultura Brandenburgii i Prus Książęcych w dobie Baroku . . . 138

Rozdział III

Pruska monarchia absolutna: 1701—1806

1. Wprowadzenie 147
2. Terytorium i ludność 149
3. Gospodarka i społeczeństwo 152

Uwagi wstępne (152). Wieś (154). Polityka merkantylna państwa i rozwój miast, handlu i przemysłu (163)	
4. Schyłek rządów Fryderyka I	182
5. Rządy Fryderyka Wilhelma I	185
Uwagi wstępne (185). Ustrój państwa (193). Polityka wewnętrzna (198). Narodziny pruskiego militarystyki (205). Polityka zagraniczna (213)	
6. Monarchia fryderycjańska	217
Prusy pod rządami Fryderyka II (217). Ustrój i polityka (225). Fryderyk II a reforma sądów i prawa (232). Polityka zagraniczna (239). Wojna siedmioletnia (243). Pierwszy rozbiór Polski (260). Schyłek rządów (266). Ogólna ocena (268)	
7. Lata 1786—1806	270
8. Pod znakiem Oświecenia: kultura umysłowa w Prusach w XVIII wieku	280

Rozdział IV

Epoka reform, okres restauracji i Wiosny Ludów: 1807—1850

1. Wprowadzenie	300
2. Reformy Steina — Hardenberga	301
3. Prusy w dobie Restauracji: 1815—1848	325
Terytorium i ludność (325). Gospodarka i stosunki społeczne (326). Rolnictwo (336). Polityka gospodarcza państwa, rozwój handlu, przemysłu i rzemiosła (340). Polityka zagraniczna (346). Pruski militarystyka pierwszej połowy XIX w. (357). Życie polityczne 1815—1830 (353). Ustrój państwa pruskiego w dobie Restauracji (356). Życie polityczne w latach trzydziestych i czterdziestych (364). Problem polski w Prusach (372)	
4. Wiosna Ludów w Prusach	377
5. Podsumowanie okresu 1807—1850	388

Rozdział V

Pruska monarchia konstytucyjna na drodze do hegemonii w Niemczech: 1850—1871

1. Monarchia konstytucyjna w Prusach	390
Ustrój państwa (390). Era Manteuffla: 1850—1858 (398). „Nowa Era” lat 1858—1862 oraz konflikt konstytucyjny 1862—1866 (400)	
2. Prusy a kwestia niemiecka: 1851—1871	407
3. Kultura w Prusach XIX wieku (do roku 1871)	423

Rozdział VI

Prusy w Rzeszy Niemieckiej: 1871—1918

1. Rzesza i Prusy: ustrój i rzeczywistość polityczna	438
2. Przemiany ustrojowe w Prusach	453

3. Prusy i Rzesza w dobie Bismarcka (1871—1890)	456
4. Prusy i Rzesza w erze wilhelmińskiej (1890—1914)	464
5. Polityka zagraniczna Rzeszy Niemieckiej	471
6. Pierwsza wojna światowa	476

Rozdział VII

O sprusaczeniu Niemiec: pruska mentalność i pruska mitologia, ich rola w dziejach niemieckich

1. Rozważania ogólne	480
2. Militaryzm i junkierstwo	491
3. Militaryzacja mentalności	498
4. Szkoła i Kościół	503
5. Mentalność pruska i pruskie cnoty	506
6. Mitologia pruska. Wielbiciele i krytycy Prus	513
7. Sprusaczenie Niemiec	520

Rozdział VIII

Prusy w republice weimarskiej: 1918—1933

1. Rewolucja w Niemczech	526
2. Ustrój republiki weimarskiej	530
3. Ustrój i dzieje Prus w dobie Weimaru	539
4. Prusy w ideologii epoki	542
5. Bieg wydarzeń 1929—1933	545

Rozdział IX

Tradycja pruska w hitlerowskiej Rzeszy: 1933—1945

1. Wprowadzenie	554
2. Narodowy socjalizm wobec tradycji pruskiej	559
3. Hitler i armia niemiecka	567
4. Ruch oporu przeciw Hitlerowi a tradycja pruska	570

Rozdział X

Próba bilansu

Nota bibliograficzna	590
Indeks osobowy	596
Spis ilustracji	604
Spis map	606
Źródła ilustracji	607
Inhaltsverzeichnis	608
Contents	612

Indeks osobowy

- Abbt Thomas 290
Adenauer Konrad 522
Albrecht (Achilles), elektor branden-
burski 29
Albrecht, arcybiskup magdeburski 29
Albrecht, wielki mistrz Zakonu Nie-
mieckiego, książę pruski 31—33,
42, 44, 46, 138
Albrecht Fryderyk, książę pruski 32,
44, 46—48, 138
Albrecht Niedźwiedź, margrabia
brandenburski 8
Aleksander I, car rosyjski 278, 302,
322, 325, 347
Altenstein Karl von Stein zum 306,
318, 375
Althusius Joachim 86
Alvensleben Gustav von 413
Andrzej II, król węgierski 34
Anhalt-Dessau Leopold 208, 243
Anna Jagiellonka, księżna zachodnio-
pomorska 26
Annecke, podporucznik 352
Apraksin Stiepan 252, 254
Aretin Otmar von 148
Arndt Ernst M. 271, 321, 366, 484
Arnim Achim von 275, 431
Arnim Bettina Brentano von 371, 431
Arnim-Boytenburg Adolf H. von
380, 381
Arnold Gottfried 137
Arnold Johann 161, 238, 239
Aron Raymond 549
Arystoteles 200
Auerswald Rudolf von 384, 401
August II Mocny, król polski 51, 118,
130, 132, 216, 243
August Wilhelm, książę pruski 564
Bach Johann S. 189
Bayle Pierre 143
Bazaine François A. 421
Bebel August 470, 560
Beccaria Cesare 234
Beck Ludwig von 568, 569, 571, 574
Beethoven Ludwig van 298
Benedetti Vincent 420
Benedykt XIV, papież 132
Berenhorst Georg H. von 209, 248
Besser Johannes von 131
Bethmann-Hollweg Theobald von 452,
477, 479, 521
Beuth Peter Ch. 341
Beyme Karl F. von 310, 355
Biester Johann E. 293
Bischofswerder Johann R. von 272,
275
Bismarck Otto von 8, 23, 342, 349, 366,
387—389, 394, 396, 401, 403, 404—408,
410, 411, 413, 414—423, 429, 430, 434,
438, 442, 443, 447, 449, 450, 452—465,
469, 470, 472—475, 481, 483—485, 490,
492, 496, 499, 507, 510, 513, 516, 519,
522, 531, 563, 564, 566, 568, 569, 571,
583, 584, 588
Blomberg Werner von 569
Blücher Gebhard L. von 322, 436
Bogusław X, książę zachodniopomor-
ski 26

Bogusław XIV, książę zachodniopomorski 75
 Böhmer Karoline 431
 Bonin Eduard W. von 402
 Bornhak Conrad 110
 Boyen Hermann von 301, 315, 317, 351, 355, 370, 375
 Bracher Karl D. 560, 577
 Brandenburg Friedrich W. von 384
 Brandt Eusebius 100
 Braun Otto 540, 550, 551
 Brentano Clemens von 431
 Brühl Heinrich von 245, 249
 Bülow Bernhard von 468, 472, 514
 Bülow L. von 341
 Brüning Heinrich 548—550
 Burckhardt Jakob 494
 Busch Ernst 575
 Busse Kajetan W. 350
 Camphausen Ludolf 370, 381, 383
 Camphausen Otto 333, 363
 Caprivi Leo von 462, 468, 475
 Carmer Johann H. C. von 235
 Chamisso Adalbert von 287, 432
 Chmielnicki Bogdan 117
 Chodowiecki Daniel 296—298, 484
 Christian, margrabia brandenburski 189
 Clausewitz Karl P. G. von 375, 484, 513
 Coccei Samuel von 195, 233, 235, 238
 Colbert Jean B. 65
 Coligny Gaspard de Châtillon de 79
 Courbière Guillaume-Réné de L'Homme de 279
 Czartoryski Adam 278
 Czech-Jochberg E. 559
 Czernyszew Aleksander 375
 Dahrendorf Ralf 458
 Danckelmann Eberhard von 129, 130, 183
 Daun Leopold von 251, 254, 257
 Davoust Louis N. 279
 Denis Ernst 481

Dohna Friedrich F. A. von 306
 Dohnowie, hrabiowska rodzina Prus Książęcych 192
 Droysen Gustav 128, 414, 429, 514
 Du-Bois-Reymond Emil H. 501
 Duncker Max 514
 Dunin Marcin 376
 Ebert Friedrich 526—528, 530, 536, 538, 596, 597
 Eichel August F. 225
 Eichendorf Joseph von 432
 Elżbieta, carowa rosyjska 244, 252, 254, 260
 Elżbieta Charlotta, żona elektora Jerzego Wilhelma 74
 Engelmann Bernt 134, 141
 Engels Friedrich 341, 371, 428, 470
 Enke Wilhelmina, hrabina Lichtenau 273
 Eosander von Göthe Johann F. von 143
 Eugeniusz książę Sabaudzki 240
 Eulenburg Phillip von 469
 Fallersleben August H. Hoffmann 371
 Felbiger Johann J. 292
 Fénelon François de Solignac de la Mothe 143
 Fermor Wilhelm 254—256
 Fichte Johann 303, 318, 319, 484, 513
 Finckenstein von Finck Karl W. von 310
 Finckowie, rodzina szlachecka Prus Książęcych 192
 Fischer Fritz 585
 Fischer Johann B. von Erlach 142
 Flotwell Eduard H. von 376, 377
 Foerster Friedrich Wilhelm 480, 481, 519
 Fontane Theodor 434, 497, 517, 518, 519, 573
 Forster Georg 431
 Francke August H. 136, 145, 203, 290, 291
 Frantz Konstantin von 499

- Freiligrath Ferdinand 371, 434
 Freytag Gustav 412, 436, 514, 572, 578
 Friedrich Caspar David 437
 Fritsch Werner von 569
 Fryderyk, margrabia z Ansbach 42
 Fryderyk I, elektor brandenburski 20, 21, 24
 Fryderyk II, cesarz niemiecki 34
 Fryderyk III, cesarz niemiecki 452, 464, 465
 Fryderyk I, król pruski 50, 51, 64, 101, 109, 118, 128—137, 139—145, 149, 182—185, 187, 189, 205, 369
 Fryderyk II, elektor brandenburski 25, 27
 Fryderyk II, król pruski 15, 65, 90, 124, 132, 134, 144, 147—149, 151—154, 156—182, 187, 189, 191, 195, 196, 199, 201, 207, 212—214, 216—257, 260, 262—272, 274, 275, 278, 280—284, 286—298, 314, 369, 404, 414, 436, 437, 484, 488, 491, 492, 497, 511, 516, 517, 543, 561—564, 566, 567, 571, 573
 Fryderyk Wielki zob. Fryderyk II, król pruski
 Fryderyk Wilhelm, elektor brandenburski 14, 31, 45, 50, 51, 55, 58, 59, 61—64, 66—68, 73, 82, 85, 89, 90—128, 133, 134, 138—141, 143, 144, 146, 163, 169, 173, 183, 184, 187, 205, 215, 240, 336, 404, 414, 487
 Fryderyk Wilhelm I, król pruski 63, 85, 88—90, 110, 111, 144, 145, 147—149, 151—157, 159, 160, 163—167, 169, 184—188, 190—194, 196—210, 212—216, 225, 226, 280—282, 291, 295, 369, 487—489, 494, 495, 503, 510, 563, 564
 Fryderyk Wilhelm II, król pruski 147, 149, 150, 181, 271—273, 275, 484
 Fryderyk Wilhelm III, król pruski 147, 181, 275, 276, 278, 301, 305, 320, 321, 344, 348, 353, 356, 365—367, 369, 389
 Fryderyk Wilhelm IV, król pruski 310, 334, 346, 347, 365, 367—370, 372, 377—380, 382, 384—386, 395, 399—401, 407, 410, 430, 465
 Fürst Karl J. von 238
 Gans Eduard 350, 431
 Garve Christian 162
 Gebühr Otto 516
 Gedike Friedrich 293
 Gerlachowie 369
 Gerlach Ernst L. von 384, 390, 494
 Gerlach Leopold von 399
 Gessler von, hrabina 156
 Gilly Friedrich 299
 Glasbrenner Adolf 517
 Gleim Johann W. L. 289, 497
 Gneisenau August N. von 265, 315, 316, 322, 375, 436
 Goćkowski (Gotzkowsky) Jan E. 172, 176
 Goebbels Joseph 551, 561—565, 567
 Goerdeler Carl 571
 Goethe Johann W. 289, 434
 Göring Hermann von 555, 556, 559, 563
 Görne Friedrich von 177, 230
 Gottsched Johann Ch. 288, 298
 Griesheim Karl G. von 384
 Grimm Jacob 484
 Grimmowie, bracia 370
 Groener Wilhelm 527, 528, 536, 538, 550
 Grolman Karl W. G. von 351, 375, 376
 Grotius (wl. Hugo de Groot) 83
 Habsburgowie 24, 114, 122, 130, 142, 200, 244, 249, 369, 409
 Haller Johannes 13
 Haller Karl L. von 347, 368
 Hanotaux Gabriel 510
 Hansemann David J. 370, 379, 381, 384
 Händel Georg F. 186

- Hardenberg Karl A. von 14, 149, 300, 301, 303—308, 310, 314, 315, 319, 320, 322, 346, 353, 355—358, 362, 363, 493, 499
- Hecker Johann J. 290—292
- Hegel Georg W. F. 305, 362, 363, 428, 484, 489, 490, 513, 514
- Heine Heinrich 356, 371, 431, 433, 434
- Henryk, książę pruski 256, 263, 264, 266
- Herder Johann G. 289, 303
- Hertzberg Ewald F. von 276, 277
- Herwegh Georg 433, 434, 439, 579
- Herz Henrietta 288, 431
- Hess Rudolf 566
- Hindenburg Oskar von 548, 549, 551
- Hindenburg Paul von Beneckendorff und 478, 501, 506, 526, 534, 538, 542, 547—552, 557, 564—566, 568, 572, 573, 586
- Hintze Otto 95, 159, 222, 383
- Hirsch Paul 539
- Hitler Adolf 465, 487, 491, 507, 543, 544, 546, 550—552, 554, 555, 557, 558, 560—576, 579, 585, 586
- Hobbes Thomas 83, 219, 220, 230
- Hogarth William 297
- Hoffmann Ernst T. A. 371, 430, 432, 433
- Hohenzollernowie 14, 19, 20, 24, 25, 29, 31, 33, 43, 44, 47—49, 50, 55—58, 68—70, 72, 75, 78, 79, 82, 92, 93, 98, 101, 104, 110, 118, 119, 122—124, 128, 133, 134, 138, 145, 147, 159, 173, 191, 197, 202, 207, 214, 224, 270, 272, 275, 278, 296, 344, 383, 393, 401, 404, 415, 465, 482, 489, 501, 504, 508, 510, 513, 528, 532, 550, 564, 566, 573, 584
- Hölty Ludwig H. Ch. 518
- Hubatsch Walther 161, 304
- Huber Ernst R. 447
- Huber Therese 431
- Hugenberg Alfred 566
- Humboldt Alexander von 287
- Humboldt Karolina von 431
- Humboldt Wilhelm von 273, 287, 300, 317, 318, 355, 370, 427
- Jablonsky Daniel E. 136
- Jacoby Johann 370, 371
- Jadwiga z Jagiellonów, księżniczka polska 25
- Jadwiga z Jagiellonów, żona elektora Joachima II 31
- Jagiellonowie 24
- Jahn Friedrich L. 321, 355, 513
- Jakóbczyk Witold 482
- Jan III, król polski 123, 124, 130, 139
- Jan Kazimierz, król polski 97, 115, 116, 118, 119, 121, 138
- Jan Zygmunt, elektor brandenburski 47, 48, 50, 68, 69, 71
- Jerzy Fryderyk, margrabia z Ansbach 44, 46, 47
- Jerzy Rakoczy, książę Siedmiogrodu 117
- Jerzy Wilhelm, elektor brandenburski 48, 68—72, 74, 76, 85, 103
- Jhering Rudolf 420
- Joachim I, elektor brandenburski 25, 29
- Joachim II, elektor brandenburski 28—32, 86
- Joachim Fryderyk, elektor brandenburski 47
- Józef I, cesarz niemiecki 142
- Józef II, cesarz niemiecki 148, 160, 189, 200, 230, 263, 266—268
- Kaldenbach Krzysztof 114
- Kalkstein (Stoliński) Krzysztof von 99—101, 121, 125
- Kalksteinowie, rodzina szlachecka Prus Książęcych 99
- Kant Immanuel 289, 290, 295, 304, 305, 428, 484, 489, 490, 497
- Kapetyngowie 24
- Kapp Wolfgang 541, 546, 547, 570
- Karol, książę Lotaryński 242
- Karol Wielki 17
- Karol IV, cesarz niemiecki 239
- Karol VI, cesarz niemiecki 239
- Karol II, król hiszpański 130
- Karol XII, król szwedzki 240

- Karol X Gustaw, król szwedzki 115—
—117, 119, 125
- Karol Antoni, książę Hohenzollern-
-Sigmaringen 401, 420
- Karol W. F., książę Brunszwiku 279
- Katarzyna II, caryca Rosji 260, 263,
264
- Kaunitz Wenzel A. von 244, 266
- Kazimierz Jagiellończyk, król polski
25, 40, 42
- Kazimierz Wielki, król polski 24, 35,
36
- Kleist Ewald Ch. von 290, 497
- Kleist Heinrich von 432, 433, 509
- Klepper Jochen 572
- Klopp Orno 517
- Klopstock Friedrich Gottlieb 289
- Knesebeck Karl F. von 279
- Knobelsdorff Georg W. von 296, 297
- Knyphausen Dodo H. von 171
- Komenski Jan Amos 136, 144
- Konrad, książę mazowiecki 34, 35, 132
- Kotowski Georg 541
- Krasicki Ignacy 284
- Krasuski Jerzy 438
- Kraus Christian J. 438
- Krystyna, królowa szwedzka 78, 115
- Kugler Franz J. 516
- Laband Paul 447
- Ladenburg Leopold 385
- Landsberg Otto 531
- Langhans Carl F. 274, 299
- Lassale Ferdinand 469
- Laudon Gideon E. von 256
- Ledóchowski Mieczysław Halka 460
- Lehwaldt Hans von 252
- Leibniz Gottfried W. 130, 135, 136,
143, 145, 281, 282
- Leonidas, król Sparty 506
- Leopold I, cesarz niemiecki 68, 80
- Lessing Gotthold Ephraim 285, 286,
289, 298
- Levin Rahel, żona Varnhagen von
Ense 288, 431
- Liebknecht Karl 473, 527, 528, 560
- Liebknecht Wilhelm 470
- Lipsius Justus 76
- Lisola François P. de 118
- Locke John 219, 220, 234
- Loen Johann M. von 189
- Lottum Karl von 356
- Löwenwolde Karl G. von 216
- Lubomirski Jerzy 121
- Ludendorff Erich von 478, 479, 527
- Ludevig Johann P. 132, 198
- Ludwik XIV, król francuski 65, 120,
121, 125, 134, 139, 140, 142, 221
- Ludwik XV, król francuski 121
- Ludwik Ferdynand, książę pruski 574
- Ludwik Napoleon III, cesarz francu-
ski 420, 421
- Ludwika, księżna pruska 373
- Luiza, królowa pruska, żona Fryde-
ryka Wilhelma III 275, 279, 280,
302, 436
- Luiza Henrieta, żona elektora Fryde-
ryka Wilhelma 66, 78, 79
- Luksemburg Róża 527
- Luther Martin 29, 42, 43
- Lüttwitz Walther von 546
- Lynar Rochus F. von 263
- Macaulay Thomas Babbington 214
- Machiavelli Niccolo 31, 76, 120
- Mackensen August von 564
- Maksymilian Józef, elektor bawarski
266
- Małachowscy, polska rodzina szla-
checka 524
- Małachowski Karol 524
- Mann Golo 530
- Manteuffel Otto von 384, 398—402
- Maria Ludwika, królowa polska 118,
121
- Maria Teresa, królowa Czech, Węgier
itd. 148, 173, 239—244, 260, 266, 267
- Marks Karol 371, 428, 470
- Marriot John A.R. 513
- Marwitz Friedrich A.L. von der 309,
310, 493
- Marwitz Johann A.L. von der 573

- Maupertuis Pierre L. Moreau de 294
 Mazarin Jules 120, 125
 Mehring Franz 221, 516, 560, 588
 Meierotto, pedagog pruski 293
 Meinecke Friedrich 355, 520, 580
 Mendelssohn Moses 285, 286, 289
 Mendelssohn Bartholdy Felix 430
 Menzel Adolf 437, 484, 515, 516
 Metternich Klemens L. von 301, 347, 348, 355, 356, 365, 379
 Michał Korybut Wiśniowiecki, król polski 100, 127
 Mikołaj I, car rosyjski 348, 356, 365
 Mirabeau Honoré de 209, 268, 269, 271
 Moeller van den Bruck Arthur 18, 543, 544, 560
 Moltke Helmuth von 375, 484, 573
 Moltke Helmuth J. L. von 477
 Mommsen Theodor 484
 Monteskiusz (Montesquieu) Charles de 234
 Mowrer Edgar A. 526
 Mozart Wolfgang A. 298, 518
 Müller Adam 271
 Münster, hrabia 354
 Napoleon Bonaparte, cesarz francuski 254, 278, 279, 300, 302, 306, 316, 317, 321, 325, 347, 415
 Natzmer Karl D. von 213
 Neipperg Friedrich von 240, 241
 Neuber (Neuberin) Friderike 298
 Nicolai Friedrich 284, 285, 287, 289
 Niebuhr Barthold G. 319
 Niekisch Ernst 495
 Nivernais Louis J. de 217
 Noske Gustav 526
 Novalis (wł. Friedrich L. von Hardenberg) 271, 287
 Nowaczyński Adolf 511
 Noyers, poseł francuski 118
 Oestreich Gerhard 186
 Oldenburg-Januschau Elard von 501, 526, 549, 557
 Olszewski Henryk 561
 Oppeln-Bronikowski Friedrich von 185
 Ossoliński Jerzy 72
 Papen Franz von 549—551
 Perlbach Max 35
 Pesne Antoni 189, 296, 297
 Pfau Ludwig 480
 Pfuel Ernst H. R. von 384
 Piastowie 24
 Piotr Wielki, car rosyjski 215, 252
 Piotr III, car rosyjski 260
 Preuss Hugo 530
 Prittwitz Karl L. von 380
 Pufendorf Samuel 83, 135, 144, 220, 281, 487
 Puhle Han J. 577
 Puttkamer Robert von 412, 464
 Quitzow, rodzina szlachecka z Brandenburgii 21
 Raczyński Edward 377
 Radowitz Joseph M. von 407
 Radziwiłł Antoni 373, 376
 Radziwiłł Bogusław 96, 97, 117
 Ramler Karl W. 285
 Ranke Leopold von 22, 33, 428, 429, 431
 Ratzel Friedrich 471
 Rauch Christian 436
 Raumer Friedrich von 350
 Richelieu Armand J. Duplessis de 120
 Rochow Gustav von 366
 Röhm Ernst 567, 568
 Römer, generał austriacki 241
 Roon Albrecht von 402, 496
 Roschau August von 514
 Rosenberg Hans 56
 Roth Hieronim 97, 125
 Rutowski August F. 243
 Sack Eduard 505
 Salza Herman von 34
 Sałtykow Piotr 256

- Savigny Piotr 256
 Savigny Karl von 319, 428
 Sayn-Wittgenstein Ludwig A. P. von 358
 Schadow Johann G. 274, 298, 299, 436
 Scharnhorst Gerhard D. 279, 315, 316, 322, 436, 484
 Schneffner Johan J. 169
 Scheidemann Philip 526, 527, 530
 Schill Ferdinand von 366
 Schiller Friedrich 289, 298
 Schinkel Friedrich 560
 Schinkel Karl Friedrich 435, 436, 484
 Schlegelowie 287, 431
 Schlegel August 431
 Schlegel Dorothea 431
 Schlegel Friedrich 431
 Schleiermacher Friedrich E. D. 287, 138, 318, 431, 484
 Schleicher Kurt von 549, 551, 568
 Schlieffen Alfred von 473, 476
 Schlüter Andreas 125, 135, 142—144, 183, 484
 Schmidt Rudolf 559
 Schmoller Gustav 87, 398, 501
 Schneider Reinhold 186
 Schoeps Hans-Joachim 369, 370, 490, 491, 508, 524, 576
 Scholz, pruski minister finansów 500
 Schön Theodor von 185, 334, 341, 355, 360, 371, 373—375
 Schröder Kurt von 551
 Schulenburg Fritz Dietlof von der 559
 Schulenburg-Kehnert Friedrich W. von 279
 Schwarzenberg Adam von 72, 78, 85
 Schwerin Kurt Ch. von 97, 241
 Seckendorff Veit von 82, 83
 Seeckt Hans von 510, 511, 536, 538, 547, 573, 574
 Seneka 76, 270
 Serczyk Jerzy 480
 Severing Carl 551
 Seydlitz Fryderyk Wilhelm von 246
 Siemens Anna 558
 Sienkiewicz Henryk 73, 405, 406
 Simson Eduard 418
 Skytte Benedykt 144
 Smith Adam 273, 304, 341
 Sombart Werner 501
 Soubise Charles de Rohan de 253
 Speidel Hans von 574
 Spener Philip J. 136, 137
 Spengler Oswald 543, 544, 560
 Srokowski Stanisław 523
 Stadelmann Rudolf von 507
 Stahl Friedrich J. 392
 Stanisław August Poniatowski, król polski 262
 Stanisław Leszczyński, król polski 216
 Stapel Wilhelm 544
 Stauffenberg Claus Schenk von 575
 Stefan Batory, król polski 44, 46
 Stein Karl von und zum 14, 149, 300, 301, 303—306, 309, 310, 314, 315, 317, 319—321, 334, 354, 355, 358, 362, 499
 Stiewe Friedrich 472
 Stobbe Dietrich 507
 Strasser Gregor 551
 Stresemann Gustav 548
 Svarez Karl Gottlieb von 235
 Sybel Heinrich von 429, 514
 Thaer Albert 308, 309, 319
 Thadden Adolf von 578
 Thadden Rudolf von 11
 Thadden-Triegloff Adolf von 491
 Thiersch Bruno 506
 Thomasius (Thomas) Christian 137, 203, 220, 234, 281, 282
 Tieck Ludwig J. 432
 Toland John 143
 Treitschke Heinrich von 33, 429, 484, 490, 514
 Tresckow Henning von 572
 Trittenheim Johann 23
 Unruh Fritz von 508
 Ursinus, radca finansów 178

Varnhagen von Ense Karl A. von 288,
431

Vincke Ludwig von 341

Voltaire (Wolter) 217, 221, 234, 243,
284

Veneday Jacob 517

Vota Carlo M. 130

Waddington Arthur 133

Waldeck Benedikt B. F. von 385

Waldeck Georg F. von 115

Waldemar, margrabia brandenburski
20

Wartenberg Johann K. Kolbe von
129, 182, 183

Wartenburg Yorck 521

Wartensleben Aleksander H. von 182
Wazowie 24

Wehler Hans U. 581

Weitling Wilhelm 371

Wergili 124

Werner Anton von 423

Wielki Elektor zob. Fryderyk Wil-
helm elektor brandenburski

Wielopolski Aleksander 413

Wieland Christoph M. 270, 289

Wienecke Christian 483

Wildt Dieter 511

Wilhelm, książę orański 129

Wilhelm, książę pruski 550, 569

Wilhelm I, król pruski i cesarz nie-
miecki 380, 400—403, 411, 412, 415,
420, 421—423, 444, 464

Wilhelm II, cesarz niemiecki 24, 368,
399, 430, 434, 442, 449, 452, 453, 459,
465—469, 471, 473—475, 477, 481, 483,
484, 495, 496, 499, 500, 516, 528, 571,
574, 583, 584

Wilhelmina, księżniczka pruska 189
Willich von, przywódca opozycji sta-
nowej 92

Winckelmann Johann J. 289

Wittgenstein Wilhelm L. G. von 182

Wittelsbachowie 20, 266

Władysław Łokietek, król polski 19,
35

Władysław Jagiełło, król polski 25

Władysław Warneńczyk 25

Władysław IV, król polski 71, 77, 113,
114, 127, 138

Wöllner Johann Ch. 181, 272, 273, 275,
293

Wolf Friedrich A. 203, 220, 319

Wolff Christian 137, 220, 281, 295

Wrangel Friedrich H. von 384

Wrangel Wolmar von 123

Yorck von Wartenberg Johann D. 322,
436

Yorck von Wartenberg, członek Izby
Panów 521

Zedlitz-Leipe Karl A. von 238, 291, 293

Zerboni di Sposetti Josef 373, 374

Zofia Jagiellonka, żona elektora
brandenburskiego 42

Zofia Szarlotta, królowa pruska 129,
135, 143, 183, 185

Zygmunt August, król polski 31, 32

Zygmunt Stary, król polski 25, 31, 42,
43

Zygmunt III Waza, król polski 47, 48,
71

Zygmunt Luksemburski, cesarz nie-
miecki 20

Zygmunt, margrabia brandenburski
31

Spis ilustracji

1. Fryderyk I Hohenzollern otrzymuje w lenno Marchię Brandenburską	20
2. Elektor Joachim II Hektor	30
3. Malbork, panorama od strony Wisły	37
4. J. Matejko, <i>Bitwa pod Grunwaldem</i>	39
5. J. Matejko, <i>Hold pruski</i>	41
6. <i>Hold pruski</i> , fragment	41
7. Elektor Jan Zygmunt	47
8. Elektor Fryderyk Wilhelm	75
9. Wielki Elektor	91
10. Pomnik Wielkiego Elektora	126
11. Fryderyk I król pruski	131
12. G. W. Leibniz	136
13. Ch. Thomasius	137
14. „Unter den Linden” ok. 1688 r.	142
15. Sarkofag króla Fryderyka I	143
16. Zeughaus — Zbrojownia berlińska	184
17. Fryderyk Wilhelm I na koniu	188
18. „Tabakkolegium”	190
19. Fryderyk Wilhelm I wita protestanckich imigrantów	203
20. Fryderyk II jako następca tronu	218
21. Ch. Wolff	220
22. Pałac z Charlottenburgu	223
23. Poczdam, Neues Palais	227
24. „Wszzechobecny król”	232
25. Poczdam, pałacyk Sanssouci	237
26. Sanssouci, pokój koncertowy	237
27. F. W. von Seydlitz	246
28. Fryderyk II w czasie parady wojskowej	248
29. Fryderyk II pod Zorndorf	255
30. Pierwszy rozbiór Polski	261
31. „Stary Fryc”	268
32. Fryderyk Wilhelm II	272
33. Brama Brandenburska w Berlinie	274
34. Królowa Luiza	279
35. Przy okrągłym stole w Sanssouci	283
36. F. Nicolai	284
37. M. Mendelssohn	285
38. G. E. Lessing	286
39. H. Herz	288
40. I. Kant	289

41.	Zamek królewski w Berlinie	294
42.	D. Chodowiecki	296
43.	Pracownia D. Chodowieckiego	297
44.	J. G. Schadow	298
45.	K. A. von Hardenberg	307
46.	G. J. D. Scharnhorst	316
47.	A. Neithard von Gneisenau	316
48.	W. von Humboldt	318
49.	J. G. Fichte	318
50.	Wymarsz ochotników w 1813 r.	323
51.	Wjazd wojsk rosyjskich do Berlina w 1814 r.	323
52.	G. W. Hegel	363
53.	Fryderyk Wilhelm IV	367
54.	Waza ozdobna z 1840 r.	368
55.	B. von Arnim	371
56.	Marzec 1848 r. w Berlinie	381
57.	Karykatura Fryderyka Wilhelma IV	385
58.	O. von Bismarck	404
59.	O. v. Bismarck w mundurze	416
60.	Wilhelm I	422
61.	Proklamowanie cesarza Wilhelma I	422
62.	Wnętrze w stylu biedermeier	425
63.	L. von Ranke	429
64.	Alexanderplatz w 1910 r.	430
65.	E. T. A. Hoffmann	433
66.	H. Kleist	433
67.	H. Heine	433
68.	G. Herwegh	433
69.	K. F. Schinkel	435
70.	Pałacyk Charlottenhof	435
71.	Apologia cesarza Wilhelma I	443
72.	Wilhelm II	466
73.	„Kriegervereine”	467
74.	A. Bebel	470
75.	W. Liebknecht	470
76.	Podporucznik rezerwy	498
77.	„Ordnung muss sein”	502
78.	A. Menzel	515
79.	Koncert fletowy Fryderyka II	515
80.	T. Fontane	518
81.	Kazalnica Kościoła Garnizonowego w Poczdamie	519
82.	K. Liebknecht	528
83.	Demonstracja robotnicza	529
84.	O. Braun	540
85.	P. von Hindenburg	548
86.	Afisz wyborczy NSDAP	556

87. Antyhitlerowski fotomontaż	558
88. „Dzień Poczdamski”	565
89. Ruina Kościoła Garnizonowego w Poczdamie	587

Spis map

I. Państwo brandenbursko-pruskie w latach 1618—1701	52—53
II. Państwo pruskie i jego ekspansja terytorialna w latach 1740—1806	258—259
III. Państwo pruskie w latach 1815—1918	440—441

1. *Charakterköpfe zur Deutschen Geschichte*. 32 Federzeichnungen von Karl Bauer, Leipzig — Berlin 1906 — ryc. 27, 38.
2. J. H. Bauer, *Daniel Nikolaus Chodowiecki*. Das druckgraphische Werk, Hannover 1984 — ryc. 28, 33, 42, 43.
3. E. Berner, *Geschichte des Preussischen Staates*, Bonn 1896 — ryc. 1, 8.
4. *Das XIX. Jh. in Bildnissen*. Hrsg. K. Werckmeister, Berlin 1899, 1—5 tomów — ryc. 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 55, 58, 59, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 75, 80.
5. W. Volk, *Berlin Hauptstadt der DDR. Historische Strassen und Plätze heute*, Berlin 1972 — ryc. 51, 64.
6. E. Franzina, *Friedrich der Grosse*, Luxemburg 1981 — ryc. 31.
7. *Preussen. Versuch einer Bilanz*. Ausstellungsführer, Reinbek 1981 — ryc. 7, 24, 36, 37, 39, 40, 50, 54, 62, 73, 84, 86.
8. S. Haffner, *Preussen ohne Legende*, Gütersloh 1978 — ryc. 2, 11, 14, 17, 18, 20, 30, 31, 34, 53, 56, 57, 61, 88.
9. Serwis ilustracyjny Interpress — 3, 4, 5, 6.
10. E. Vehse, *Geschichte des preussischen Hofes und Adels und der preussischen Diplomatie*, I—II, Hamburg 1851 — ryc. 32, 41.
11. E. Benkard, *Andreas Schlüter*, Frankfurt a.M. — ryc. 9, 15, 16.
12. W. Hüttl, *Adolph Menzel*, Leipzig [b.d.]. — ryc. 35, 78, 79.
13. *Aufklärung. Erläuterungen zur deutschen Literatur*, Berlin 1971 — ryc. 12, 13, 21.
14. *Sanssouci. Schlösser, Garten, Kunstwerke*, Potsdam 1980 — ryc. 23, 25, 26, 70.
15. V. Valentin, *Geschichte der Deutschen*, Köln 1979 — ryc. 74, 76.
16. *Bilderbuch zur Preussischen Geschichte*. Hrsg. Dr. Schiffmann, Leipzig 1893 — ryc. 71, 72.
17. H. Drescher, R. Kroll, *Potsdam. Ansichten aus drei Jahrhunderten*, Weimar 1981 — ryc. 81, 89.
18. *Deutschland im Ersten Weltkrieg*. Hrsg. F. Klein, Berlin 1968 — ryc. 82.
19. J. Hermand, *Die Kultur der Weimarer Republik*, München 1978 — ryc. 83, 87.
20. A. Lange, *Das Wilhelminische Berlin*, Berlin 1980 — ryc. 77.
21. *Deutsche Gedenkhalle. Bilder aus der Vaterländischen Geschichte*. Hrsg. J.v. Pflugh-Harttung, Berlin 1907 — ryc. 19, 29, 60.
22. W. Ruge, *Hindenburg. Porträt eines Militaristen*, Berlin 1977 — ryc. 85.